

УДК 321.64:321.7

ТВОРЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РІШЕНЬ У СПЕКТРІ РЕЖИМНИХ ХАРАКТЕРИСТИК ПОЛІТИЧНОГО УПРАВЛІННЯ

Вінникова Н. А.

кандидат політичних наук,

доцент кафедри політології філософського факультету

Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна

У статті досліджено особливості формування й ухвалення політичних рішень у контексті теоретичного трактування політико-режимних характеристик функціонування політичних систем. Визначено ключові аналітичні категорії політико-режимного забезпечення ухвалення політичних рішень. Доведено, що концептуальні положення теорії політичних мереж і методологічний інструментарій мережевого підходу є найбільш оптимальними для дослідження режимного виміру формування й ухвалення політичних рішень.

В статье исследованы особенности формирования и принятия политических решений в контексте теоретической трактовки политико-режимных характеристик функционирования политических систем. Определены ключевые аналитические категории политико-режимного обеспечения принятия политических решений. Доказано, что концептуальные положения теории политических сетей и методологический инструментарий сетевого подхода являются наиболее оптимальными для исследования режимного измерения формирования и принятия политических решений.

The paper examines the features of formation and political decision-making in the context of political and theoretical interpretation operational characteristics of political systems' functioning. The key analytical categories regime ensuring political and policymaking. It is proved that the theory of conceptual political networks and methodological tools of the network approach is most suitable for the study of the formation and measurement regime political decision-making.

Ключові слова: політичні рішення, політичні режими, демократія, плюралізм, корпоративізм, неопатримоніалізм, автократія, політичні мережі.

Динаміка розвитку політичних процесів у світі на тлі поглиблення соціальної диференціації і ускладнення структурних характеристик сучасних форм організації суспільства породжує багатоманітний спектр політико-режимних моделей управління, що, у свою чергу, обумовлює запит на пошук адекватних дослідницьких стратегій та нових експланаційних категорій у політичній науці. Теоретичної гостроти та практичної складності цьому завданню додає нелінійність траєкторії розвитку соціальних змін. Ця проблема набуває особливої актуальності у зв'язку з трендами загальної антидемократичної спрямованості багатьох структурних трансформацій пізнього капіталізму.

У сучасній політичній науці сформувався цілий кластер досліджень політико-режимних форм управління: від аналізу трансформації демократичних систем в контексті глобалізаційних процесів (Дж. Бессан [1], П. Бурнелл [2], О. Ерсін [3], С. Ло [4], Е. Пабст [5], Л. Томіні [6], Х. Угаріца [7], В. Шелдон [8]) до вивчення принципів «успіху» функціонування сучасних автократій (Н. Джебнаун [9], Ф. Каулінгфрекс [10], А. Круассант [11]). Серед досліджень останнього часу окремо слід виділити роботу А. Сьяроффа, який здійснив комплексну оцінку політичних систем світу шляхом класифікації 193 держав на основі виділення чотирьох типів режиму: ліберальних демократій, електоральних демократій, семі-ліберальних автократій і закритих автократій, що дозволило авторові вийти на пояснення питання, чому країни тяжіють до конкретного типу режиму управління [12].

У спектрі уваги українських учених перебувають питання демократичного транзиту пострадянських країн, вивчення досвіду реалізації модернізаційних проектів, пошуку найбільш прийнятних моделей і механізмів демократизації українського суспільства (І. Воронов [13], П. Кутуєв [14], Н. Латигіна [15], М. Олійник [16], О. Фісун [17], М. Шаповаленко [18]).

Водночас є аспект проблематики, який поки не отримав належного теоретико-методологічного опрацювання в рамках вітчизняної політології, а саме – режимні характеристики вироблення й ухвалення політичних рішень у спектрі сучасних тенденцій розвитку політичних систем. Зауважимо, що проблематика ухвалення рішень стала стрижнем концептуалізації форм владних відносин у суспільстві в рамках наукової дискусії другої половини ХХ ст. між представниками плюралістичного та елітистського трактування

політичного управління, адже назва класичної роботи Роберта Даля «Хто править?» [19] є експлікацією питання: «хто ухвалює рішення?».

Метою цієї роботи є визначення ключових категорій аналізу політико-режимних характеристик процесу творення політичних рішень шляхом використання методологічного інструментарію мережевого аналізу і базових принципів теорії політичних мереж. Для здійснення означеного завдання необхідним вбачається розкриття вихідних положень концептуальної інтерпретації політичних режимів у розрізі структурно-процесуального забезпечення вироблення й ухвалення політичних рішень. Таким чином, дослідження ґрунтуватиметься на залученні трьох аналітичних категорій: політичного рішення, політичного режиму і політичної мережі.

У нашому дослідженні ми виходимо з найбільш широкого розуміння політичного рішення як механізму технологічного перетворення влади. Таке трактування дозволяє враховувати весь спектр офіційних і неформальних практик ухвалення рішень на будь-якому рівні реалізації владних відносин і в будь-якому політико-режимному вимірі політичного управління. Компліментарним до такого трактування вбачається визначення політичного режиму як «певного формату взаємодії політичних акторів з їхніми ресурсами, стратегіями і видами капіталу в рамках певного набору формальних і неформальних правил» [17, с. 132].

Важливо, що розвиток наукової концептуалізації режимних характеристик політичного управління і реалізації владних відносин у суспільстві у другій половині ХХ ст. відбувався на основі емпіричних досліджень процесуального забезпечення творення політичних рішень. Це дало поштовх формуванню теорій плюралістичної, елітистської, а згодом і корпоративістської версії інтерпретації режимних характеристик політичного управління.

Звернення до вихідного трактування демократії передбачає, що рішення, які стосуються усього суспільства, мають ухвалюватися всіма його членами, причому всі повинні мати рівні права на участь в ухваленні того або іншого рішення. Водночас місія демократичної системи полягає в максимізації добробуту всього суспільства і критерієм оцінки її ефективності виступає здатність продукувати такі політичні рішення, які в найбільшій мірі сприяють досягненню вказаної мети. Це положення стало головним для представників плюралістичного напрямку (Ф. Анкерсміт, Б. Барбер, Р. Даль, Ч. Ліндблом, Р. Патнем, Н. Плутанц, Й. Шумпетер), які визначали ефективність демократії ступенем політичної участі і рівнем розвитку громадянських інститутів. Згідно з вихідною тезою плюралізму політичні процеси засновані на суперницьтві множинності соціальних груп, які здійснюють політичний взаємовплив, а держава виступає в ролі незалежного арбітра. За широковідомим визначенням Йозефа Шумпетера демократію слід розглядати як «таємний інституційний прилад для ухвалення політичних рішень, у якому індивіди здобувають владу приймати рішення шляхом конкурентної боротьби за голоси виборців» [20, с. 247].

Плюралістичну систему правління можна уявити «в якості своєрідної процесуальної моделі формування політики – певного процедурного консенсусу з приводу порядку ухвалення рішень» [21, с.37]. У такій моделі демократії не тільки інституціонально закріплюється розподіл прерогатив між державними структурами, а й забезпечується реальна дифузія влади в суспільстві. Вказане положення проявляється у ряді аспектів: делегування повноважень неурядовим організаціям, різноманітним формам самоврядування, механізмам громадського контролю. Названі фактори обумовлюють мережевий формат взаємодії влади і суспільства – розосередження центрів акумуляції і артикуляції інтересів різноманітних груп і їх представництва у політичній сфері. Така форма політичного управління має призводити до гармонійного перетворення партикулярних інтересів в єдиний суспільний інтерес і до формування оптимальної політики з точки зору максимізації добробуту суспільства. Це фундаментальне положення отримало визнання як в науковому середовищі, так і на рівні масового сприйняття політики, перетворившись на нормативну модель і теоретичне обґрунтування демократичних систем управління.

Критична ревізія плюралістичної версії демократичного правління, втілена в елітистському трактуванні ухвалення політичних рішень (Р. Міллс, П. Бахрах, М. Баратц, У. Доммхофф, Т. Дай, Ф. Ландберг, С. Льюкс, М. Паренті та інші), заперечує можливість політичної системи забезпечувати рівноважне представництво всіх соціальних груп, тому ухвалені в результаті групової конкуренції рішення не є оптимальними і не відображають істинний баланс інтересів у суспільстві.

Елітисти, визнаючи наявність множинності еліт у демократичних суспільствах (наукової, мистецької, спортивної) наполягають на ключовій ролі політико-економічної еліти, яка забезпечує своє панівне положення за допомогою низки стратегій: «1) вдалого лобювання своїх економічних інтересів у системі державної влади; 2) використання різноманітних інституцій, способів і механізмів для вироблення й ухвалення прийнятних політичних рішень; 3) активної участі у відборі прийнятних кандидатів на політичні і державні посади; 4)

активного впливу на системи освіти, культури, засоби масової інформації з метою утвердження і підтримки в суспільстві цінностей і стереотипів для увіковічення їхньої класової гегемонії» [22, с. 255]. Прибічники елітистського трактування демократичних режимів, аналізуючи принципи функціонування політичної еліти, прямо або побічно вказують на її мережеву структуру. Зокрема У. Доммхофф, вивчаючи згуртованість правлячого класу, звертає увагу на те, що існує певне коло, члени якого часто пов'язані родинними зв'язками, навчаються в одних і тих самих школах, відпочивають на одних і тих самих курортах, включені до однакових громадських, культурних, благодійних організацій [23]. Саме в утворених правлячою елітою аристократичних приватних клубах, куди допускаються лише обрані, обговорюються і реально приймаються найважливіші політичні рішення. Тільки потім ці рішення проводяться крізь відповідні політико-правові інститути і стають доступними для широкої громадськості.

Аналіз комплексності демократичного управління привів італійського дослідника Д. Дзоло до висновку, що «режими, відомі як демократичні, скоріше є диференційованими й обмеженими автократичними системами, тобто, за традиційною термінологією, ліберальними олігархіями. У рамках цих режимів складається зовсім новий, «сучасний», баланс між прямопротилежними вимогами безпеки і складності або свободи. Олігархічна структура влади гарантується плюралізмом «приватних влад», а цей плюралізм функціонально взаємопов'язаний з множинністю диференційованих і автономних соціальних доменів» [24, с. 309].

Розвиток елітистського трактування процесів творення політичних рішень пов'язаний з концепцією «постдемократії» Коліна Крауча, згідно з якою процеси демократизації, рухаючись параболічно, знаходяться на стадії трансформації режиму з формальними ознаками демократичного правління і подальшою концентрацією влади в руках корпоративних еліт, діяльність яких виходить за межі державного регулювання і вплетена в транснаціональні мережі. Постдемократичні тенденції відтворюються у формі соціальної апатії, що підтверджують багаточисельні прецеденти падіння явки виборців і комерціалізації громадянськості, обумовленої поширенням рекламних і PR-технологій, які підмінюють серйозні суспільно-політичні дебати. Зазначені процеси знаменують «політичний наступ століття влади корпорацій і політичну демобілізацію громадян», коли «демократія стає у вищій мірі керованою, уподібнюючись «інверсійному тоталітаризму» [8]. Під впливом глобалізаційних процесів відбувається трансформація базових принципів демократичного урядування: «у багатьох демократичних, за формальними ознаками, країнах армія та інші ключові державні інститути непідконтрольні суспільству, а являють собою напівприватизовані корпорації, які знаходяться в руках впливових кланів. У більшості цих країн є значний сектор тіньової економіки – і «тіньова держава» з неформальною моделлю управління, невиборною і нікому непідзвітною». І найголовніше – «ці структури виходять за межі національних кордонів і зв'язані з наднаціональними мережами...» [5, с. 241].

Основною причиною невірноваженості політичного впливу в демократичних системах, наслідком якого виступає домінування еліт і відсутність адекватного представництва непривілейованих соціальних груп, традиційно є масштабний розрив у володінні ресурсами. Іншою причиною спотворення реальної структури соціальних інтересів у матриці політичного представництва є олігархізація груп інтересів, яка в політико-режимному вимірі втілена або у формах корпоративістського правління або неопатримоніалізму.

Корпоративізм виявляється у передаванні повноважень щодо ухвалення рішень зі сфери партійно-політичного дискурсу відкритої групової конкуренції в закриті сферу вузькопрофесійної взаємодії відповідальних за певну галузь політики політичних структур (комітетів, відомств) і безпосередньо зацікавлених у тих чи інших рішеннях груп інтересів. «Групові асоціації з частковою монополією, посилені офіційним визнанням, виявляються схильними спільно з департаментськими бюрократами привласнювати право формулювати альтернативні політичні рішення в рамках їхнього функціонального сектора» [25, с.23]. Найбільших масштабів така взаємодія набуває з виникненням т.зв. «залізних трикутників» – «стабільних соціально-політичних утворень, які включають членів профільних парламентських комітетів, галузевих адміністративних відомств і груп інтересів, діючих в одній політико-адміністративній сфері (освіта, охорона здоров'я, енергетика тощо)» [21, с. 118]. Такі трикутники – стійкі вузли переплетень владних та економічних інтересів у певних секторах суспільного життя, – перетворилися на реальні центри вироблення політичних рішень, часто узурпуючи функції формальних органів державної влади та ігноруючи інтереси не представлених у взаємодії соціальних груп. Хоча корпоративізм постулює консенсусну матрицю ухвалення рішень, однак об'єктивних умов для збалансованого представництва усіх суспільних інтересів не створює. У корпоративістських системах складаються всі передумови

для домінування найбільш організованих, пов'язаних з ключовими галузями економіки елітних груп інтересів.

Близьким до корпоративістського режиму за принципами функціонування виступає модель неопатримоніальної суспільно-політичної організації, яка може реалізовуватися як у рамках т.зв. «фасадних демократій», так і в напівліберальних або закритих автократіях (якщо послуговуватися типологією А. Сьяроффа). У контексті теоретичної інтерпретації неопатримоніальних режимів (М. Браттон, Н. ван де Валь, Дж. Браунлі, Л. Даймонд, М. Доган, Ш. Ейзенштад, Т. Кузьо, Л. Ронігер, Г. Рот, Р. Теобальд, О. Фісун та ін.) політичні рішення ухвалюються в системах, які функціонують за принципами клієнталізму та патронажних відносин. У неопатримоніальних автократіях ключові позиції у державному й партійному апаратах належать особам, наближеним до голови держави, а саме клієнтарно-патронажної мережі, яка формується навколо нього. Взаємозв'язок неопатримоніального центру і різноманітних політико-економічних еліт здійснюється не через демократичні механізми виборів або політичної участі, а через входження в клієнтарно-патронажні мережі, різноманітні корпоративні утворення або формальну партію влади. Неформальні відносини в системах автократичного правління безпосередньо впливають на процеси вироблення і реалізації політичних рішень.

Наш стислий огляд особливостей режимно-контекстуального забезпечення творення політичних рішень доводить доцільність звернення до методології мережевого аналізу, орієнтованої на виявлення цінностей і взаємних інтересів, що обумовлюють формування політичних мереж (елітарних, корпоративних, клієнтарно-патронажних, громадянських і т.п.), а також вивчення процесів ресурсного обміну й ресурсозалежностей. Концепція політичних мереж пропонує прийнятний методологічний інструментарій для диференціювання і опису груп державних і приватних, публічних і неформальних суб'єктів (організацій, індивідів), які включені в процеси творення політичного порядку денного і мають стабільні взаємозв'язки між собою (Дж. Блаттео, Т. Борцель, Р. Джервіс, Е. Елліот, Д. Марш, Д. Ноук і Дж. Куклінські, К. Ричардсон, Р. Родес, Дж. Петерсон та інші). Аналіз політико-режимних характеристик ухвалення рішень вперше було запропоновано Е. Гриффітом у роботі «Тупик демократії: дослідження сучасного суспільства в дії», в якій автором розкрито мережевий характер неформальних зв'язків, що виникають у процесі прийняття політичних рішень [26]. Згідно з твердженням Р. Родеса, «формування політичних мереж прив'язане до різних секторів державної політики і являє собою комплекс структурних взаємин між політичними інститутами держави і суспільства» [27, с. 97]. За ширшим визначенням Т. Борцель, «політичні мережі є набором відносно стабільних взаємовідносин, за природою неієрархічних і взаємозалежних, що пов'язують багатоманітні акторів, які поділяють спільні інтереси щодо політики і обмінюються ресурсами для того, щоб просунути ці інтереси, визнаючи, що кооперація є найкращим способом досягнення спільних цілей» [28, с. 254]. Е. Хейвуд вказує на спільні інтереси учасників мережі й визначає політичні мережі як «більш-менш цілісні утворення, що зв'язують між собою політичних акторів, які дотримуються схожих політичних позицій і переконань» [29, с. 103]. Спільним для наведених визначень є твердження, що структурні властивості мереж впливають на характеристики і діяльність акторів. Класифікуючи мережеві відносини за типом суб'єктів, виділяють персональні, представницькі та інституціональні [30, с.199]. До персональних відносяться комунікаційні зв'язки, які виникають між окремими індивідами і мають неформальний характер, що є характерним для елітних кіл і організаційних форм влади в неопатримоніальних режимах. Представницькі зв'язки мають місце тоді, коли суб'єкти з різних організацій здійснюють комунікацію на офіційному рівні. Інституціональні зв'язки утворюються, коли передача й обмін інформацією між організаціями здійснюється без залучення персоналій з їхніми організаційними ролями, зокрема такий формат взаємодії опосередковує вироблення рішень у корпоративних системах управління.

Дослідження політичних практик мережевих структур неможливо без аналізу механізмів їх включення у процес ухвалення політичних рішень. Суб'єктність мереж у процесі ухвалення політичних рішень залежить від механізмів їх інкорпорації в систему органів влади, головними з яких, на думку науковців, є такі [30, с. 296-298]:

1) рекрутування еліт на основі земляцьких, етнічних, мігрантських мереж, коли представництво інтересів зводиться до включення у процес ухвалення рішень членів соціальних мереж шляхом заволодіння ними бюрократичного капіталу. Таким чином горизонтальні мережеві взаємодії, засновані на довірі, можуть трансформуватися в патрон-клієнталістські форми, в яких довіра вибудовується на основі ієрархічних принципів «авторитет-підкорення»;

2) інкорпорація шляхом мережевих форм корумпованих практик, за яких корупція виступає альтернативним засобом висунення політичних інтересів. Корупційні практики

отримують розвиток за допомогою суспільних мереж в умовах дефіциту можливостей вплинути на ухвалення публічних рішень. За таких умов політико-адміністративні рішення перетворюються на товар, який розповсюджується шляхом мережевого маркетингу, де мережі є каналами поширення бюрократичних послуг. Утворенню механізмів тіньової політики та економіки сприяють форми співробітництва влади і бізнесу з пом'якшення несприятливого інституційного середовища;

3) інкорпорація громадських мереж у систему ухвалення політичних рішень за допомогою утворення інституціоналізованих форм співробітництва органів влади і мережевого громадянського суспільства. Як правило, це відбувається у функціонуванні проблемних політичних мереж, які являють «рухливу взаємодію» акторів, відмінних за рівнем і статусом для розв'язання суспільних проблем.

4) краудсорсинг є механізмом інкорпорації онлайн-соціальних мереж у процес ухвалення політико-управлінських рішень. Технології краудсорсингу в публічній політиці полягають у тому, що органи влади спираються на користувачів не тільки у формулюванні потреб, але й у визначенні управлінських практик, які б найбільш ефективно задовольняли ці потреби. Краудсорсинг дозволяє інтегруватися членам соціальних мереж в експертне політичне співтовариство і продукувати інноваційні проекти, які сприяють не тільки поширенню ефективних менеджеріальних підходів, але підвищенню рівня демократичності управління шляхом безпосереднього включення громадян у вироблення політичних рішень.

З означених механізмів інкорпорації соціальних мереж у процеси ухвалення політичних рішень перші дві групи є поширеними в режимах із неопатримоніальними принципами вибудовування влади, а також можуть впроваджуватися в політичних системах з корпоративістським стилем управління. Інституціоналізовані форми співробітництва органів влади і мережевих форм громадських спільнот, а також краудсорсинг є ознаками розвинутих демократій. Такі мережеві моделі вироблення рішень забезпечують канали прямої комунікації між владними інституціями і громадянами, тим самим розширюючи спектр партисипаторних практик для суспільства у формуванні політичного порядку денного.

Екстраполяція принципів мережевого аналізу на процесуальні й контекстуальні особливості ухвалення політичних рішень в основних режимних моделях політичного управління дозволяє визначити ключові аналітичні категорії політико-режимного забезпечення ухвалення політичних рішень (табл. 1.).

Таблиця 1. Політико-режимні характеристики творення політичних рішень на основі аналітичних категорій мережевого аналізу

Категорії мережевого аналізу	суб'єктність у процесі ухвалення рішень	рекрутування у процес вироблення рішень	інкорпорація в систему владних відносин
Режими, наближені до плюралістичного типу управління	представницькі	відкриті для включення громадян	інституціоналізовані форми співробітництва органів влади і мережевого громадянського суспільства; краудсорсинг
Режими, наближені до форм «конкурентного елітизму» / пост-демократичні моделі	персональні	частково відкриті для окремих лобі й груп інтересів	інституціоналізовані форми співробітництва органів влади і галузевих організацій та груп інтересів («залізні трикутники»);
Режими з корпоративістським типом управління	інституціональні	частково відкриті для окремих лобі й груп інтересів	інституціоналізовані форми співробітництва органів влади і галузевих організацій та груп інтересів («залізні трикутники»); мережеві форми корумпованих практик
Неопатримоніальні режими	персональні	закриті для включення сторонніх	Клієнтарно-патронажні механізми включення; мережеві форми корумпованих практик

Наше дослідження доводить, що використання різноманітних мережевих моделей дозволяє сконцентрувати увагу на окремих аспектах функціонування політичних мереж: акторах, відносинах, процесах комунікації, специфіці ресурсозалежності, принципах вироблення та імплементації рішень. Отже, цілком доцільним уявляється звернення до мережевого аналізу ухвалення політичних рішень у різних типах політичних систем. Однак важливий аспект, який не може залишатися поза фокусом уваги і потребує подальшого опрацювання – це легітимація політичних рішень. Тому перспективним, на наш погляд, уявляється дослідження режимних характеристик форм легітимації політичних рішень на основі застосування методологічних принципів мережевого підходу.

Література

1. Bessant J. *Democracy Bytes New Media, New Politics and Generational Change* / J. Bessant. – Palgrave Macmillan. – 2014. – 336 p.
2. Burnell P. *International Politics and National Political Regimes Promoting Democracy – Promoting Autocracy* / P. Burnell, O. Schlumberger. – Routledge. – 2012. – 130 p.
3. Ersin O. *The International Constraints on Regime Changes. How Globalization Hinders the Prospects for Democratization* / O. Ersin. – Springer Fachmedien Wiesbaden GmbH, Wiesbaden. – 2010. – 204 p.
4. Lo S. *Hong Kong's Indigenous Democracy: Origins, Evolution and Contentions* / S. Lo. – Palgrave Macmillan. – 2015. – 200 p.
5. Пабст Э. Рыночное государство и постдемократия / Э. Пабст // Демократия и модернизация: к дискуссии о вызовах XXI века. – М.: Изд-во «Европа», 2010. – С. 231–245.
6. Tomini L. *Democratizing Central and Eastern Europe Successes and failures of the European Union* / L. Tomini. – Routledge. – 2015. – 180 p.
7. Ugarriza J. *Democratic Deliberation in Deeply Divided Societies* / J. Ugarriza, D. Caluwaerts. – Palgrave Macmillan. – 2014. – 248 p.
8. Sheldon W. S. *Democracy Incorporated: Managed Democracy and the Specter of Inverted Totalitarianism* / W. S. Sheldon. – Princeton (NJ): Princeton Univ. Press. – 2008. – 384 p.
9. Jebnoun N. *Modern Middle East Authoritarianism Roots, Ramifications, and Crisis*. – Ed. by N. Jebnoun, M. Kia, M. Kirk. – Routledge. – 2015. – 304 p.
10. Kaulingfreks F. *Uncivil Engagement and Unruly Politics* / F. Kaulingfreks. – Palgrave Macmillan. – 2015. – 240 p.
11. *Comparing autocracies in the early Twenty-first Century Volume 1: Unpacking Autocracies. Explaining Similarity and Difference*. Ed. by A. Croissant, St. Kailitz, P. Koellner, St. Wurster. – Routledge. – 2014. – 210 p.
12. Siaroff A. *Comparing Political Regimes: A Thematic Introduction to Comparative Politics* / A. Siaroff University of Toronto Press. – 2009. – 347 p.
13. [Воронов І. О.](#) Демократичний транзит: людський вимір / І. О. Воронов. - К. : Генеза, 2006. - 328 с.
14. Кутуєв П. В. Репутація ідеї модернізації в сучасному суспільствознавстві / П. В. Кутуєв // Вісник Національного технічного університету України "Київський політехнічний інститут". Політологія. Соціологія. Право. – 2012. – № 2. – С. 34–40.
15. [Латигіна Н. А.](#) Демократія: реалії versus утопії [Текст] : монографія / Н. А. Латигіна ; Ін-т політ. і етнонац. дослідж. ім. І. Ф. Кураса НАН України, Київ. нац. торг.-екон. ун-т. - К. : Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2008. - 400 с.
16. [Олійник М. О.](#) Моделі демократичних перетворень та особливості демократизації політичного процесу в Україні / М. О. Олійник // [Актуальні проблеми політики](#). - 2013. - Вип. 49. - С. 87-94
17. Фисун А.А. Демократия, неопатримониализм и глобальные трансформации / А.А. Фисун. – Х.: Константа, 2006. – 352 с.
18. Шаповаленко М. В. Політична стабільність та політичний капітал в умовах трансформації суспільства / М. В. Шаповаленко // Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 22 : Політичні науки та методика викладання соціально-політичних дисциплін. – 2014. – Вип. 14. – С. 45–51.
19. Dahl R. *Who Governs? Democracy and Power in an American City* / R. Dahl. – Second Edition, Yale University Press, 2005. – 384 p.
20. Шумпетер Й. А. Капіталізм, соціалізм і демократія [Текст] / Й. А. Шумпетер; пер. з англ. В. Ружицький, П. Таращук. – К.: Основи. – 1995. – 528 с.

21. Павроз А.В. Теория политического плюрализма: сущность, противоречия, альтернативы / А.В. Павроз. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та. – 2009. – 178 с.
22. Согрин В.В. Политическая история США. XVII-XX вв. / В.В. Согрин. – М.: Весь мир. – 2001. – 400 с.
23. Domhoff W. The Powers that Be: Processes of Ruling-class Domination in America / W. Domhoff. – New York, 1979. – 206 p.
24. Дзоло Д. Демократия и сложность. Реалистический подход / Д. Дзоло; [пер. с англ. А.А. Калинина]. – М.: Изд. Дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. – 320 с.
25. Harrison R. Pluralism and Corporatism: The Political Evolution of Modern Democracies / R. Harrison. – London. – Publisher: George Allen & Unwin Ltd. – 1980. – 198 p.
26. Griffith E. The Impasse of Democracy: a Study of the Modern Government in Action / E. Griffith. – N.Y. : Harrison-Hilton Books Inc. – 1939. – 380 p.
27. Rhodes R. Understanding Governance. Policy Network, Governance, Reflexivity and Accountability / Rhodes R. – Buckingham, Philadelphia : Open University Press. – 1997. – 254 p.
28. Borzel T. Organizing Babylon – on the Different Conceptions of Policy Networks / T. Borzel // Public Administration. – 1998. – Vol. 76., Is. 2. – P. 253–273.
29. Heywood A. Politics / A. Heywood– N.Y.: Palgrave Macmillan. – 2007. – 512 p.
30. Сетевой анализ публичной политики: учебник / под ред. Л.В. Сморгунова. – М.: РГ-Пресс. – 2013. – 320 с.